

על סטודנטים למשפטים כ'סוכני שינוי' – המקרה של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת

יעל עפרון וירון זילברשטיין

מחקר זה חושף את הגישות המרכזיות הרווחות בקרב סטודנטים ללימודי משפטים במכללה האקדמית צפת ביחס לתפקיד החברתי של המשפט, ואת סוג השינויים החברתיים והערכיים שהם מעוניינים להוביל כעורכי דין בהמשך דרכם המקצועית. המחקר מגלה כי בשלב הטרומ-לימודי תופסים רוב הסטודנטים את בחירתם בלימודי המשפטים כבחירה ב'עיסוק', העשוי לקדם בעיקר את האינטרסים האישיים שלהם ושל סביבתם התרבותית. מיעוטם של הסטודנטים מתייחסים למשפט בשלב מוקדם זה כאל מכשיר להובלת שינוי חברתי. עוד עולה כי במהלך תקופת הלימודים מתארים הסטודנטים שהשתתפו במחקר את תפיסת מקצוע המשפטים כפרופסיה, הטומנת בחובה אחריות ציבורית. עם זאת רובם של המשתתפים מביעים תסכול ביחס לאפשרות לחולל שינוי חברתי בפועל, הן בתקופת לימודיהם והן לאחר סיומה, בהיותם עורכי דין.

מבוא

בהחלטת ממשלה שהתקבלה במחצית העשור הראשון של המאה ה-21 נקבע כי יש לאפשר הקמת מכללות ציבוריות למשפטים בפריפריה. בישיבתה מיום 24 במאי 2005 החליטה המועצה להשכלה גבוהה לאפשר הגשה של שתי בקשות לפתיחת תכניות לימודים לתואר ראשון במשפטים – במכללה האקדמית צפת ובמכללת ספיר בנגב, "משיקולים חברתיים ומתוך רצון לקדם את הפריפריה ולחזקה"¹. ייחודה של החלטה זו היא הקביעה כי שתי התכניות האלה תתפתחנה במסגרת של מכללה ציבורית, הכפופה לפיקוח (אקדמי ותקציבי כאחד) של המועצה להשכלה גבוהה. "שיקולים חברתיים" אלו, כך משוער, נגעו להעצמה של האוכלוסיות באזור הגליל על-ידי לימוד מקצוע המשמש ככלי מרכזי למוביליות ולשינוי חברתי.

גישתו של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת לחינוך המשפטי מחברת את יעדיו המקצועיים של המוסד עם יעדיו החברתיים. מייסד בית הספר, פרופ' אמנון כרמי, הביע זאת בחזון בית הספר: "מוטלת על כתפינו אחריות כבדה של הכשרת אנשי מקצוע מיומנים, מלומדים, נאמנים ואחראים, אשר ישמשו מקור גאווה לקהילייה המשפטית ולקהיליית הגליל"². ניתן להבין אמירה זו כמניפסט המתאים לכל מוסד המלמד את מקצוע המשפטים, אך אמירתו בהקשר של בית ספר למשפטים באזור הגליל מוסיפה לו משמעות חברתית מובהקת.

בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת מרכז אליו מגוון רחב של סטודנטים משלל תרבויות ותפיסות עולם: חילונים, דתיים וחרדים; יהודים וערבים³; – מוסלמים, נוצרים ודרוזים;

גברים ונשים; צעירים ומבוגרים.⁴ כיתת הלימוד בבית הספר מצומצמת יחסית למוסדות לימוד אחרים⁵ והיא משולה למיקרוקוסמוס של החברה הישראלית על כל גווניה. הלימודים נערכים במתכונת של בית ספר – כל הכיתה לומדת יחדיו מבוקר עד ערב את אותם השיעורים, תוך התייחסות לאירועים המתרחשים בציבוריות הישראלית, מבלה בצוותא בהפסקות ושוקדת על מטלות הלמידה היומיומיות בקבוצות למידה מעורבות. אווירה זו יוצרת הן למידה פעילה וסבילה של תרבות האחר והן דיון אישי-פנימי בעולמו הנורמטיבי והערכי של כל סטודנט. משום כך מהווה חוויית הלמידה בבית הספר למשפטים בצפת שדה מחקר ייחודי ומרתק על אודות השפעותיו של החינוך המשפטי על עיצוב עולם הערכים והתפיסות של הסטודנטים בבית הספר.

תכנית הלימודים בבית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת, עד למועד עריכת השאלון, כוללת לימודי חובה באתיקה בהיקף מצטבר של ארבע שעות שבועיות, שעתיים מתוכן נלמדות כבר בשנת הלימודים הראשונה. גם לימודי המשפט החוקתי הם לימודי חובה בשנה א' בהיקף של שש שעות שבועיות. קורסים בתחום זכויות האדם, הקליניקות המשפטיות וקורס המשא ומתן, הם כולם קורסי בחירה בשנה השלישית של הלימודים. משמעות פירוט זה היא כי בעת מילוי השאלון נחשפו כל הנשאלים ללימודי אתיקה ולשיח החוקתי בדבר זכויות האדם, ומיעוטם (רק חלק מתלמידי שנה ג') העמיקו גם בתחומים אחרים.

מחקר זה בא לעמוד על המגמות המרכזיות המניעות סטודנטים ללימודי משפטים במכללה האקדמית צפת, ועל סוג העיסוק המשפטי שבו יהיו מעוניינים לעסוק כעורכי דין בהמשך דרכם. הנחת המוצא של מחקר זה גורסת כי הסטודנטים במכללה האקדמית צפת מגיעים מעולמות שונים של ערכים ונורמות חברתיות, וסברנו כי שאיפתם היא להמשיך ולמקד את פעילותם העתידית בחברה שבה גדלו או בחברה דומה לה. שאלת המחקר שנבחנה היא האם לימודי המשפטים יצרו או חיזקו רצון להוביל שינויים חברתיים ואחרים בעולמם החברתי והערכי של הסטודנטים. שאלה זו נבדקה ביחס לתפיסתם הטרומ-לימודית, לתפיסתם במהלך הלימודים עצמם, ולתפיסתם העתידית כעורכי דין. סברנו כי החשיפה להטרונגויות הדמוגרפית, המסייעת בגיבוש 'אני מאמין' אישי לכל סטודנט, ולקוריקולום בעל דגש מעשי וערכי יניבו תשובה חיובית לשאלת המחקר.

ממצאי המחקר איששו את הסברה כי ללימודי משפטים השפעה ערכית, אולם הפריכו את הסברה בדבר הגברת המוטיבציה לחולל שינוי חברתי עם סיום תהליך ההכשרה האקדמית. מניתוח תשובות הסטודנטים עולה כי רובם משחזרים את השלב הטרומ-לימודי כבחירה ב'עיסוק', העשוי לקדם בעיקר את האינטרסים האישיים של הבוחרים בלימודים אלו. מיעוטם של התלמידים מתייחסים לתחום המשפט בשלב מוקדם זה כאל מכשיר להובלת שינוי חברתי. מתשובות אחרות, המתייחסות לתפיסותיהם במהלך תקופת הלימודים, עולה כי בהמשך לימודיהם מתארים הסטודנטים את תפיסת מקצוע המשפטים כפרופסיה, הטומנת בחובה גם היבטים של אחריות ציבורית.

בתשובות לשאלות על אודות היבטים חברתיים של המשפט כבר ניתן היה למצוא התייחסויות למושגים ערכיים כגון מוסר וצדק. מצאנו התייחסויות המעידות על תסכול בנוגע ליכולתו של המשפט לקדם מוסר וצדק בחברה, דבר המעיד בעינינו על פער בתכנית הלימודים בין החינוך הערכי העקרוני שמעניק בית הספר למשפטים בצפת, לבין ההצגה בפועל של מושגים אלו בחומר המשפטי הנלמד בכיתות. אנו מבקשים להשוות את השפעת לימודי המשפטים במכללה האקדמית בצפת להשפעה השלילית של הלימודים על המחויבות החברתית של תלמידי משפטים ועל נטייתם לעיסוק בקידום האינטרסים הציבוריים המתוארת בספרות.⁶

מדברי המשתתפים עולה חשיבותו של ממד הקניית הידע והמיומנויות בתחום המשפטים. תופעת ה**מישפוט** (judicialization),⁷ המתוארת ברקע העיוני למאמרנו, אינה זרה לקבוצת המשתתפים

במחקר זה. דומה כי הסטודנטים המשתתפים במחקר זה אכן מודעים לכוחו של הידע המשפטי ככזה המסוגל לעצב מציאות חברתית שונה במעגלים של משפחה, קהילה וכן במעגלים רחוקים יותר. בהמשך המאמר ניתן להתרשם כי האפשרות העומדת לפתחם של הסטודנט והסטודנטית להפוך לסוכני שינוי בחברה קשורה, לדידם של רוב הסטודנטים, להשלמתו של תהליך רכישת הידע והמיומנויות, ולדעת חלקם גם לקיומה של תודעה פוליטית-חברתית השואפת ליצור שינויים בחברה.

1. רקע עיוני

1.1 התפקיד החברתי של המשפט

שוק השירותים המשפטיים בישראל מאופיין בדומיננטיות של העיסוק בעריכת דין במסגרת המגזר הפרטי והעסקי, ופחות במגזר הציבורי, שלא לומר החברתי. אך עם זאת, מאפייניו של הידע המשפטי יוצרים באופן טבעי זיקה ישירה בין לימודי המשפטים ובין שינויים אפשריים בחברה.⁸ תופעת המישפוט מתארת היטב את תפקיד המשפט ככלי חיוני למימוש זכויות ולשינוי סדרי עדיפויות לאומיים. המשפט ממלא בחיים החברתיים תפקיד הקשור לחינוך ולעיצוב פני החברה. המשפט מחנך לערכים מסוימים ומשמש כלי להשגת מטרות חברתיות, לגרימת שינוי חברתי וליצירת סדר חברתי טוב יותר מזה הקיים.⁹

יתרה מכך, עם השנים מיצבה קהילת המשפטנים את מעמדה כפרופסיה, להבדיל מ'עיסוק'. היבט מסוים של הבדל זה נעוץ בהגדרת תפקידיה החברתיים של קהילה זו באופן הכולל גם קידום מסוים של אינטרסים ציבוריים ולא רק אינטרסים של חברה, ¹⁰ אולי אף עד כדי חובת אלטרואיזם.¹¹ משום כך חלה על הפרופסיה המשפטית חובה ציבורית של קידום חברתי. למחויבות זו שני רציונלים עיקריים: ראשית, היותו של המשפט משאב ציבורי אשר יש להקצתו על-פי עקרונות של שוויון והגינות.¹² שנית, תלות הציבור בשירותי המשפט, המסופקים לחברה באופן מונופוליסטי – הן דה פקטו והן דה יורה – על-ידי לשכת עורכי הדין.¹³

מאמצע שנות השמונים החלה בישראל עשייה משפטית של קידום צדק חברתי. עורכי דין לשינוי חברתי תפסו מקום בזירה המשפטית כסוכנים מרכזיים בקידום הגנה על זכויות ועל אינטרסים ציבוריים.¹⁴ עריכת הדין החברתית-ציבורית השרישה עצמה בשדות פעילות מגוונים. המדינה מקצה משאבים לסגוריה ציבורית ולסיוע המשפטי לנזקקים; לשכת עורכי הדין מקדמת את פרויקט 'שכר מצווה' המעניק שירותים משפטיים בהתנדבות; ארגונים של החברה האזרחית מעסיקים משפטנים לקידום מטרותיהם; ואף המגזר הפרטי של עורכי הדין נרתם למטרות ברוח זו.¹⁵ מקצועות המשפט נתפסים כמבוקשים וכנושאים עמם יוקרה מעמדית וחברתית.¹⁶ לימודי המשפטים נתפסים כמעניקי יתרון תעסוקתי ומבטיחים ידע רב העשוי לשמש את הסטודנטים הן בחיי היומיום, והן בגיבוש השקפת עולם ודרכי פעולה בתחומי המשפט הציבורי. לפיכך אין זה מפתיע למצוא בחזית החברה והמשטר אנשים ונשים בעלי השכלה משפטית המעצבים את סדר היום הציבורי.¹⁷ יש הטוענים שהסיבה נעוצה בקשר ישיר לאופיו של החינוך המשפטי.¹⁸

1.2 התפקיד החברתי של החינוך המשפטי

הקשר בין החינוך המשפטי לעיסוק המשפטי הוא טבעי – רבים מבוגרי הפקולטות למשפטים יעסקו בעריכת דין, בשיפוט, בהוראת המשפט ובחקר המשפט. בתפקידים אלו הם מיישמים, מפרשים, מבקרים ובפועל מעצבים את השיח ואת הפרקטיקה המשפטיים. יש הרואים בכך הצדקה לאחריות הפקולטות לחינוך תלמידיהן לאחריות חברתית.¹⁹ אף שיש המתנגדים לכך,²⁰ מאמר זה תומך בגישת מלומדי משפט הסוברים כי ראוי שהחינוך המשפטי ינחיל ערכים חברתיים.²¹ ראשית, האקדמיה

המשפטית אוזרת במונופול על הגישה לפרופסיה המשפטית. מאחר שהמשפט הוא משאב ציבורי, כפי שהוסבר לעיל, הרי שהאקדמיה אוזרת במפתחות הכניסה לשימוש בו ולהשפעה על חלוקתו. משום כך היא חבה להכרה אחריות מיוחדת.²² על האקדמיה להקנות לתלמידיה את הערכים החברתיים המקובלים והראויים, על מנת שאלו ישכילו בעתיד להביאם לידי ביטוי בעיסוקם.²³ לאנשי החינוך המשפטי אחריות על תהליך החיברות ועל כינון התודעה התרבותית של הסטודנטים לנורמות ולערכים של המקצוע המשפטי.²⁴

נוסף על כך, האינטרס הציבורי מחייב שימוש באקדמיה כזירה לביקורת ולהובלת שינוי.²⁵ לאקדמיה המשפטית תפקיד מרכזי בפיתוח כלים להסברת המשפט, ובהצגת עמדה ביקורתית כלפיו וכלפי כל המעורבים ביצירתו ובהפעלתו, לרבות עורכי הדין והשופטים.²⁶ יש הגורסים כי אפילו מנגנוני הקבלה ללימודים שהיא מפעילה צריכים לבטא את אחריותה החברתית של האקדמיה המשפטית. פתיחתם של שעריה לאוכלוסיות שאינן משתייכות ל אליטה הנוכחית, מעצימה את הסיכויים לכך שבתהליך עיצובו של המשפט יבואו לידי ביטוי קולות נוספים, המייצגים את כלל גוני החברה ולא רק מגזרים מצומצמים בה.²⁷

את שאלת נאותות מקומו של האינטרס הציבורי בלימודי המשפט ניתן לבחון בהקשר מוסדי. חוק לשכת עורכי הדין מפקיד בידיו של שר המשפטים מידה מסוימת של פיקוח על המוסדות להוראת משפטים בישראל. הפיקוח הפורמלי מתבטא בסמכותו של שר המשפטים למנות ועדה להכרה במכללות למשפטים, אשר חבריה יהיו שני נציגי משרד המשפטים, שני עורכי דין, שני פרופסורים למשפטים, שופט בדימוס, נציג משרד החינוך, רואה חשבון, כלכלן ונציג השלטון המקומי.²⁸ הרכב הוועדה מרמז על בחירת המחוקק לתת מקום לאינטרס הציבורי בשיקולי הענקת האישור להוראת משפטים.

בהקשר המהותי ניתן ללמוד על כך מהנעשה בארצות הברית. שם, לפני שני עשורים דנה ועדת מומחים מטעם לשכת עורכי הדין הפדרלית במיומנויות המרכזיות ובערכים הבסיסיים הנחוצים לעורכי דין. דוח הוועדה כלל פירוט מנומק של עשר מיומנויות וארבעה ערכים, אשר מצופה מבתי הספר למשפטים להנחיל לתלמידיהם.²⁹ הוועדה קראה במפורש לכלול בתכניות הלימוד באקדמיה המשפטית בארצות הברית ערכים המקדמים צדק ואחריות חברתית.³⁰

האם בפועל מנחיל החינוך המשפטי ערכים חברתיים לתלמידינו? מחקרנו מצטרף לשורה של מחקרים בארצות הברית אשר בחנו טענה זו במחקרים אמפיריים.³¹ מחקרים אחרים גילו אמנם כי התרומה של לימודי המשפטים לעמדות התלמידים נמצאה כזניחה בתום שלוש השנים.³² אולם ממציא מחקרים אחרים לבדיקת השפעתם של לימודי משפטים על נכונותם של התלמידים להקדיש את הקריירה המשפטית שלהם לקידום אינטרסים ציבוריים, מלמדים כי תקופת הלימודים אכן שינתה את מערכת הערכים המנחה אותם והן את ציפיותיהם מהעיסוק המשפטי.³³ ממציאנו תואמים את אלו האחרונים, לפיהם חווים הסטודנטים תסכול נוכח הפער בין הבנתם את תפקידו החברתי של המשפט לבין הבנתם את מידת יכולתם להשתמש בו ביעילות.

2. מתודולוגיה

2.1 שיטת המחקר

במחקר זה בחרנו להשתמש במתודת המחקר האיכותני. מתודה זו עוסקת במהותה בחשיפת משמעויות ופרשנויות המוענקות למציאות על-ידי בני אדם.³⁴ המחקר שלפנינו בוחן את נקודות המפגש (לחיוב או לשלילה) שבין תרבויות שונות,³⁵ ולכן מצאנו מתודה זו ראויה לבדיקת היחס שבין

התרבות שממנה בא הסטודנט ובין תרבות המשפט המשתקפת לו דרך לימודי המשפטים במכללה. חשוב לציין כי בסוג מחקר זה קיימת חשיבות רבה לפתיחות של החוקר ולהתרשמותו מהתהליכים שעוברים על הנחקרים בנקודות המפגש שבין התרבויות האלה.³⁶

המחקר מתבסס על שאלונים³⁷ אשר כללו כמה שאלות סגורות על אודות מינם, גילם, מוצאם, ושנת לימודיהם של המשתתפים, וכמה שאלות פתוחות שבהן התבקשו התלמידים להביע דעותיהם בנושאים שונים. השאלון כלל שאלות אשר מיקרו את תשומת לב הנשאלים אל התקופה בטרם החלו בלימודיהם, חלקן אל תקופת הלימודים עצמה וחלקן אל ציפיותיהם מעתידם המקצועי. יש להדגיש כי השאלונים חולקו לסטודנטים בתקופת לימודיהם, כך שבנוגע לשלב הטרם-לימודי, התבקשו הסטודנטים לשחזר את הסיבות שהביאו אותם ללימודים אלו. מהימנותם של שיחזורים אלו איננה בעלת תוקף כשל השאלונים המחולקים לסטודנטים ביום הראשון ללימודיהם. אך עם זאת, ראינו ערך מחקרי באזכור מגוון הסיבות והנימוקים לבחירה במקצוע המשפטי.

כל השאלונים נמסרו לידי המשתתפים, מולאו במשך כ-30 דקות והוחזרו לחוקרים באופן אנונימי ביום האחרון של שנת הלימודים תשע"א. היו משתתפים אחדים אשר פנו אל החוקרים בעת הגשת תשובותיהם לשאלון וביקשו להבהיר את אשר כתבו, או להוסיף דבר מה. במקרים אלו צורפה לשאלון זה הערת החוקרים המפרטת את תוספת דבריו של המשתתף או המשתתפת. יחידות הניתוח במחקר זה הן אפיון או היגד – "היגד הוא משפט אחד או משפטים מעטים המביעים רעיון מרכזי אחד".³⁸ היגדים אלו קובצו אל תוך תמות מרכזיות – שבתוכן כמה קטגוריות משנה.³⁹ ניתוח הנתונים במחקר זה הוא תהליך אנליטי עם יסודות או מאפיינים אינטואיטיביים, שמטרתו מתן משמעות, פרשנות והכללה לתופעה הנחקרת.⁴⁰ עם זאת תהליך אנליטי זה איננו תלוי-סטטיסטיקה, והנתונים יובאו במאמר זה, לפי יכולתם להשלים את הפאזל הכולל בכל אחת מהתמות שנבחרו.

2.2 משתתפי המחקר

המשתתפים במחקר הם תלמידי שנה א', ב' ו-ג' בעת מילוי השאלונים והם רוב תלמידי שלושת המחוזים הראשונים של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת. במחקר זה השתתפו שמונים סטודנטים. כפי שכבר צויין, בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת מרכז אליו מגוון רחב של סטודנטים משלל תרבויות ותפיסות עולם: חילונים, דתיים וחרדים; יהודים וערבים; מוסלמים, נוצרים ודרוזים; גברים ונשים; צעירים ומבוגרים.

המשתתפים נבחרו כאוכלוסייה ייחודית, אשר טרם נחקרה ככזו, בהיותם הנציגים הראשונים של תכנית ממשלתית לחיזוק הפריפריה באמצעות הקמת מכללות למשפטים בטריטוריה הגיאוגרפית והקהילה הדמוגרפית הפריפריאלית בישראל.

החוקרים אף הם אינם מנותקים מן השדה המחקרי, ומשמשים בבית הספר הן בתפקידי ניהול והן בתפקידי הוראה וחונכות. קרבה זו מאפשרת נגישות מרבית לשדה המחקר ולקולות העולים ממנו. עם זאת נגישות זו מעמידה בפני החוקרים את הצורך לכרר את מקומם הסובייקטיבי בכל אחד משלבי המחקר.⁴¹

2.3 מהלך המחקר

בשלב הראשון של המחקר חולקו השאלונים לשלושת השנתונים הראשונים של הסטודנטים בבית הספר. הנתונים שנאספו מהשאלונים רוכזו בטבלה מסכמת,⁴² בחלוקה לפי שנתונים וכן בחלוקת משנה לסטודנטים יהודים, מוסלמים ובני דתות נוספות.⁴³ לאחר הבאת הנתונים בטבלה, נבחרו לדיון במאמר זה כמה תמות מרכזיות להבהרת תפיסתם העצמית של הסטודנטים כסוכני שינוי בחברתם.

זאת מתוך התפיסה כי מחקר זה (כדרכו של המחקר האיכותני) אינו עוסק בגילוי אמת 'אובייקטיבית' כלשהי, אלא בחשיפת המשמעויות והפרשנויות המוענקות למציאות על-ידי בני אדם.⁴⁴ בפרק הממצאים מוצגים באופן מפורט ומדויק ככל האפשר התכנים המרכזיים שעלו מתוך תהליך ניתוח התוכן על-פי תמות אלו. פרק הממצאים בנוי בהתאם לשאלות שעליהן התבקשו המשתתפים להשיב ומאפשר לקורא להיחשף לפאזל המורכב שנוצר בתהליך העבודה על הממצאים.⁴⁵ ממצאי המחקר רבים, אולם בשל היקפו המצומצם של מאמר זה בחרנו להתמקד בתמות אחדות ולא להציג, למשל, השוואות בין השנתונים⁴⁶ או בין המגזרים השונים,⁴⁷ אלא להתייחס במסגרת זו אל הסטודנטים בבית הספר למשפטים כאל קבוצה מחקרית אחת.

2.4 מטרת המחקר

מטרתו של מחקר זה היא לבחון את השפעת לימודי המשפטים על רצונם של הסטודנטים במכללה האקדמית צפת להוביל שינויים חברתיים ואחרים בעולמם החברתי והערכי. המחקר שואף לתאר את הסיבות לקיומה של השפעה זו או להעדרה. עוד מבקש המחקר להציג את האופן שבו באה השפעה זו לידי ביטוי, אם אמנם השפיעה תקופת לימודי המשפטים על עולמם הערכי של תלמידים אלו. מחקר זה ממשיך סדרה של מחקרים העוסקים בשאלת השפעתו של החינוך המשפטי על עיצוב תפישת העולם של סטודנטים למשפטים ביחס לפרופסיה המשפטית, כפי שנסקרו לעיל. ייחודו ביחס למחקרים הקודמים נעוץ בייחודו של השדה שבו נערך המחקר. מאמרנו נועד לשרטט קווים לדמותו של סטודנט למשפטים המתחנך במוסד ציבורי בפריפריה, המתאפיינת בקהילה הטרוגנית ביותר של תלמידים ומורים.⁴⁸ מטרתו לחשוף דיספוזיציות מוקדמות של משתתפיו, ולעמוד על השפעתה של תקופת לימודיהם על דיספוזיציות אלו.

3. ממצאים

3.1 התפקיד החברתי של המשפט

הממצאים המעידים על מודעות הסטודנטים לתפקידו החברתי של המשפט לוקטו באמצעות תשובותיהם לשאלה מה הוביל אותם ללימודי המשפטים. במחקר אותרו שתי קבוצות מרכזיות של תשובות המתייחסות לשאלה והן נחלקו על-פי סיבות כלליות וסיבות חברתיות. שתי הקבוצות האלה מייצגות מתח מובנה, הקיים אף בתפיסתם של משפטנים עצמם ביחס למקצוע, בין האישי לציבורי. הבחירה בעיסוק המשפטי בקרב הקבוצה הראשונה מייצגת את העדפת הצרכים האישיים ואילו השנייה מייצגת את המודעות לחשיבות הציבורית של המשפט. גישות מתחרות אלו מציבות אתגר מתמיד בפני מעצבי הקוריקולום המשפטי בכלל, ובפני בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת בפרט.

3.1.1 הסיבות הכלליות לבחירה בלימודי משפטים

1. 'חלום ילדות' – בהקשר זה מצאנו אמירות כגון "החלום שלי מאז ומתמיד", "תמיד רציתי וחלמתי על זה", "תמיד רציתי לעשות תואר במשפטים", "פנטזיה של ילדות", "מילדות אני חולמת על המקצוע של עריכת דין" ועוד.
2. יוקרת המקצוע ותרומתו לעתיד האישי – כמה סטודנטים כתבו כי מקצוע המשפטים נתפס כמקצוע יוקרתי ומוביל. אחת הסטודנטיות כתבה כי חיפשה "דרך להתפרנס בכבוד", סטודנטים אחרים כתבו: "המקצוע מכבד", והביעו "רצון להשתלב במקצוע חופשי ומוביל", סטודנטית נוספת כתבה: "המקצוע מאוד מעניין, נותן אדרנלין מטורף, פותח אופקים חדשים". סטודנט

נוסף ציין: "זה יכול לשמש אותי בהרכבה דברים בעתיד וזה תואר ראשון טוב", וסטודנט אחר ציין: "משפטים זה ידע כללי שלעניות דעתי חשוב מאוד לכל אדם, גם אם זה לא בדיוק התחום שאתה רוצה לעסוק בו". סטודנט נוסף כתב: "ידע הוא כוח ומשפטים זה הרבה ידע".

3. מפגש קודם עם עולם המשפט – חלק מהסטודנטים כבר נתקלו בעולם המשפט במהלך חייהם, דבר אשר השפיע על החלטתם ללמוד משפטים. השפעתו של מפגש קודם עם המשפט הופיעה בתשובות לשאלונים בכמה אופנים. קבוצה אחת תלתה את הסיבה ללימודי המשפטים בסביבה המשפחתית. היו שכתבו: "קרובי משפחה... עוסקים בעריכת דין", וכן "גדלתי בסביבה של עורכי דין". סטודנט מסוים כתב כי המניע היה "סיפור משפחתי שהוליד בי את הרצון להבין בכוחות עצמי מה מותר ומה אסור".

חלק מהנשאלים פנו לתחום בשל חשיפה אליו במסגרת לימודים קודמים או עבודה הקשורה לתחום: "במסגרת התואר הראשון לקחתי קורס 'חינוך ומשפט', הקורס חשף אותי לחוקים ולסוגיות משפטיות. הרגשתי שאני מתחברת מאוד למחשבה המשפטית. הסוגיות המשפטיות הציטו בי התלהבות ותשוקה". סטודנט נוסף ציין: "עקב עבודתי רבת השנים בתחום הפלילי... (התעורר בי) הרצון להכיר גם את הצד השני של מקצוע זה".

אל מול קבוצת הנשאלים אשר פנתה אל לימודי המשפטים מתוך צורך אישי ומניעים פרטיים, עומדת קבוצה בעלת מוטיבציה שונה. תשובותיהם של נשאלים אשר ציינו כי פנו ללימודי המשפטים בעקבות תחושת מחויבות חברתית מוינו ונכללו בקטגוריה שנייה. משתתפים אלו חשפו בתשובותיהם מודעות לתפקיד החברתי של המשפט.

3.1.2 מודעות לתפקיד החברתי של המשפט

1. 'עשיית טוב' – חלק מהמשתתפים בחרו בלימודי המשפטים לצורך "עשיית טוב בעולם". לעתים הרצון לידע זה נולד בעקבות אירועים נקודתיים, לדוגמה "משפטו של סרן ר' המ"פ מגבעתי וכן מאבק שניהלתי על שעות הוראה שמגיעות לי". סטודנט אחר כתב כי יש בו שאיפה "לעזור ליישום החוק במדינה ולשנות דברים בהמשך במערכת המשפט".
2. 'עזרה לאנשים' – משתתפים אחרים ציינו את שאיפתם לעזור לאנשים. היה מי שכתב: "מאז שהייתי קטן רציתי להיות עורך דין ולהגן על אנשים". אחד הסטודנטים ציין: "הפריע לי לדעת שיש אנשים שמנצלים חוסר ידע של אחרים על מנת להרע להם". סטודנטית אחרת כתבה: "אני אוהבת בני אדם ואוהבת לעזור להם", ואילו סטודנטים אחרים פעלו במסגרות שונות, כגון עבודה עם נוער שוליים ולכן בחרו במקצוע זה: "ההחלטה ללמוד משפטים נבעה מהרצון שלי לעזור לאותו נוער עברייני שנפל בין הכיסאות, ולעתים אינם מקבלים הגנה מספקת מעורכי הדין שלרוב נמנים עם הסנגוריה".

הממצאים אכן גילו שתי קבוצות הנבדלות זו מזו במודעותן לתפקידו החברתי של המשפט ולמוטיבציה שיצר אצלם תפקיד זה לפנות ללימודי משפטים. עוד מצאנו כי הקבוצה אשר בחרה בלימודי המשפטים מטעמים של תרומה לאינטרס הציבורי הייתה קטנה משמעותית מהקבוצה האחרת, אשר לא בחרה בלימודי משפטים מסיבה זו. יש לציין כי ניכר פער בין חזון הממשלה באשר לתפקידו החברתי של בית ספר למשפטים בפריפריה, ובין שאיפותיהם של הסטודנטים בתכנית זו.

3.2 השפעת הלימודים על ערכים מהותיים

ביקשנו לבחון את הסברה כי ניתן להשפיע על תפיסות העולם של אנשים בגירים בתקופת לימודיהם. סברה זו עומדת, כאמור, בבסיסו של ויכוח רב שנים בין חוקרים שונים. על מנת לבחון אם היו

ללימודי המשפטים השפעות כלשהן על עולם הערכים ועל תפיסות העולם של הסטודנטים, נשאלו המשתתפים במחקר האם השתנה יחסם לערכים (למשל צדק, הוגנות ומוסר) בעקבות לימודיהם במכללה. ביקשנו בפרט לדעת האם לימודי המשפטים גרמו לשינוי כלשהו בסולם הערכים ובתפיסות העולם שלהם וזאת בהשוואה לאלו שהיו להם בתחילת תהליך הלימוד.

הממצאים אשר נחשפו בעקבות שאלה זו הצביעו על קיומן של שתי קבוצות, אשר ניתן בהכללה להגדירן כך: זיהינו קבוצה אשר לא העידה על שינוי כלשהו שגרמו לה לימודי המשפטים, ולצדה קבוצה אחרת שהעידה כי תפיסת עולמה השתנתה בעקבות הלימודים במכללה. כיוון שהנשאלים התבקשו לפרט את הסיבות לתשובותיהם, זיהינו בכל אחת מהקבוצות הללו סיבות שונות להשפעה על הערכים ועל תפיסות העולם או סיבות שונות להעדרה של השפעה.

3.2.1 היעדר השפעה ערכית

את הקבוצה הראשונה ניתן לאפיין על-ידי דבריו של אחד הסטודנטים: "הלימודים לא השפיעו על תפיסת המוסר שלי". רוב התלמידים אשר העידו כי לא חל שינוי בעולם הערכים שלהם בעקבות לימודיהם במכללה טענו כי הבסיס לערכים נעוץ בחינוך בבית: "ערכים של צדק ומוסר הם העקרונות הבסיסיים שגדלתי עליהם". אחת הסטודנטיות ציינה: "אינני מרגישה שיש לי התייחסות שונה לערכים. ההיפך, גיליתי שוב שללא חינוך אמתי התורם לשינוי עמדות, סוגיות הצדק והמוסר נשארות עקרות גם בבית הספר למשפטים", וכך כתבה גם סטודנטית נוספת: "אני מראש הייתי מתייחסת לערכים אלה צדק, הוגנות ומוסר כי ההורים שלי חינוכו אותי על כך, ונטעו בי תכונות אלה".

יש לציין כי אף שהסטודנטים השייכים לקבוצה זו לא שינו את מהות תפיסת עולמם הערכית, ניתוח תשובותיהם העלה כי הבנתם לגבי מורכבותם של מושגים אלה התעצמה. אחד מהם כתב: "הלימודים השפיעו על ההשקפה שלי כלפי המושגים, כעת המושגים האלה קיבלו יותר נפח והבנתי לגביהם התרחבה. הבנתי שאין דבר כזה שחור ולבן במיוחד לא במשפט". סטודנט אחר כתב: "הלימודים רק חיזקו את הערכים שירשתי ממשפחתי ושעליהם אני מחנך את ילדיי". סטודנטית אחרת ציינה: "הערכים הללו היו מאז ומתמיד אבל במידה מסוימת 'מופנמים' הלימודים שלי נתנו לי את הדרכים ואולי את הבמה להציג אותם".

3.2.2 השפעת הלימודים על תפיסת העולם של הסטודנטים

בקבוצת הסטודנטים השנייה נכללו התלמידים אשר תיארו שינויים מהותיים שהתרחשו בתהליך החשיבה שלהם ובתפיסת עולמם. אמנם היו סטודנטים שהעידו כי נעשו רציונלים ואובייקטיביים יותר, כפי שציין אחד מהם: "מערכת השיקולים שלי נהייתה לי יותר אובייקטיבית. פחות רגשות, ויותר לגופו של המקרה", או כדברי סטודנט אחר: "סטודנט למשפטים עובר את התקופה בה האישיות שלו משתנה. מאדם פשוט ואמוציונלי הוא הופך לאדם רציונלי שרואה דברים לעומק ומתייחס לאנשים בצורה יותר עניינית בנושא שהוא צריך לדון בו". מדברי הסטודנטים האלה עולה כי לימודי המשפטים יצרו כלים רציונליים להתמודדות עם סוגיות אישיות, וכי הסטודנטים מתייחסים בחיוב לתהליך זה.

אובדן הניתוח הרגשי הוחלף לעתים בניתוח ערכי. אחד הסטודנטים כתב: "תהליך הלימוד השפיע על קו החשיבה שלי בכואי לנתח סוגיה, לעתים לחיוב ולעתים לשלילה, שכן המושג צדק אינו בא לידי ביטוי בפשטות, נדרשת לכך מחשבה מעמיקה...". סטודנט נוסף ציין: "כל סיטואציה שבעבר לא הייתה דורשת ממני חשיבה מרובה, כיום באופן אוטומטי מצריכה מחשבה בהיבט זה של ערכי צדק, הוגנות ומוסר". סטודנט נוסף הדגיש את תפקידם המעצב של לימודי המשפטים

כאשר כתב בהקשר זה: "לדעתי כל אדם חייב ללמוד משפטים מיד לאחר בית הספר ורק אחרי זה להתחיל את חייו".

רבים מהסטודנטים בקבוצה זו התייחסו לשינוי שחל אצלם ביחס לתפישת מושג הצדק. בקריאתנו את תיאורו של שינוי זה בתשובותיהם זיהינו כי הוא מלווה בדרך כלל בנימה של תסכול. אחת הסטודנטיות כתבה: "ככל שאני לומדת יותר חווים, נזיקין וכו' אני מבינה שאין קשר בין צדק / הוגנות / מוסר למשפט דה פקטו... אני לא יודעת אם זה יכול להתממש על-ידי המקצוע הנ"ל". סטודנט אחד כתב: "הבנתי שאין שום דבר חד-משמעי. צדק שבעיניי הוא נכון ייתפס בעיני בית המשפט כלא נכון ויפורטו לכך הצדקות". סטודנט נוסף טען: "... דווקא לימודי המשפטים גורמים לערעור במושג הצדק, כיצד אנשים או מערכת המשפט עצמה גורמת לעיוות הצדק". סטודנט אחר כתב: "אמנם אנחנו למדנו אתיקה ומוסריות, אבל בעבודה הזאת אין בכלל מקום לצדק ולמוסר. קורס אתיקה עורר בי את המוסר, המצפון והצדק, אבל עד עכשיו אני לא יודע אם באמת אקיים זאת בעבודה". אמירתה של אחת התלמידות מייצגת היטב את סוגיית השפעת הלימודים על עולמם הערכי של תלמידי משפטים: "ישנה השפעה על ערכי צדק ומוסר, הדילמה היא כיצד הדבר יראה במבחן המציאות כאשר נעסוק בעריכת דין".

עם זאת מסתבר כי תסכול מהווה לעתים דווקא תמריץ ליצירת שינוי, כפי שפירטה אחת הסטודנטיות: "הלימודים דווקא חידדו אצלי שבכית המשפט לא תמיד יש התייחסות לצדק ומוסר. נקודה שחשבתי עליה לפני שנכנסתי לעולם הזה. השיעורים עם פרופסור... גרמו אצלי לרצות ולהיכנס לעולם של עריכת הדין בניסיון להיות בעלת מוסר גבוה וערכים".

כאמור, ייחודו של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת הוא באוכלוסייה המגוונת הלומדת ומלמדת בו. יש להדגיש כי בניגוד למוסדות אקדמיים אחרים, המכללה איננה מציעה בשלב זה לסטודנטים אפשרויות לרכישת שני תארים במקביל, כך שעולמם האקדמי מתעצב בתחומי המשפט בלבד. כמה סטודנטים טענו כי החוויה המרכזית אשר השפיעה על עולם הערכים שלהם הייתה הלימודים בחברת סטודנטים ממגזרים שונים בחברה הישראלית. היו שחוו התפכחות מתסכלת: "החוויה הלימודית עם מגזרים שונים באוכלוסייה גרמה לי להבין כמה גדולים הפערים בין המגזרים, ובכלל לשינוי בתפיסתי למינוחים וערכים של הוגנות ומוסר". אך גם כאן מצאנו נשאלים אשר התסכול היה עבורם תמריץ לעשייה חברתית, כפי שציינה סטודנטית אחרת: "זה הדגיש לי את נושא הדו-קיום שאני מאמינה בו ואני פעילה...[ועוסקת בנושא]".

3.3 התפקיד החברתי של לימודי המשפטים

הסטודנטים נשאלו באילו תחומים הם מעוניינים ליצור שינוי בחברה שבה הם חיים. זיהינו בקרב הסטודנטים קבוצה קטנה אשר לא ראתה בכך מטרה אישית כלשהי. חלק מהסטודנטים ענו שכלל לא רצו ליצור שינויים: "בשלב זה של הלימודים לא מצאתי שיש דברים אשר הייתי רוצה לשנות כתוצאה מהלימודים". סטודנטים אחרים טענו: "אני רואה במקצוע כאמצעי להתקדמות אישית ולא חברתית", וכן "שאוכל לפרנס את משפחתי באמצעות עבודתי".

עם זאת רוב הסטודנטים ציינו כי הלימודים עוררו בהם רצון לשנות את סביבתם. אחת הסטודנטיות כתבה: "אני לפני שלמדתי משפטים הייתי רוצה לשנות את כל העולם. אבל מה אני יכולה לעשות, דווקא בחברה שבה אני חיה בה, כבר התרגלתי להתאפק ולא לחשוב יותר מדי". סטודנטית אחרת ענתה: "כמוכן המון... עניין הזכויות והחובות מקבל ממד אחר ואני רואה שבכל מקום יש הפרה שלהם".

3.3.1 הסטודנט למשפטים כ'סוכן שינוי' חברתי

מצאנו קשר ישיר בין תפיסת העולם של הסטודנט והערכים המנחים אותו לבין התייחסותו לתפקיד החברתי של לימודי המשפטים. הסטודנטים נשאלו מה דעתם על המשפט "סטודנט למשפטים הנו סוכן שינוי" וענו בתגובה כי הסטודנט למשפטים הוא 'סוכן שינוי' "בפוטנציה, אך כנראה שמשוהו כבר טבוע בו מבעוד מועד. לא בכדי הגיע ללמוד את המקצוע". סטודנט נוסף כתב כי האמירה "תלויה במטען הערכים שעמו יוצא הסטודנט, אם יבער בו הרצון לשנות סביר שהרצון בער בו עוד לפני בואו ללימודים, ומסגרת הלימודים פיתחה זאת יותר". היו שראו בלימודי המשפטים את "הצעד הראשון בתהליך השינוי של עורך הדין כסוכן שינוי, החשיבה המשפטית יכולה להשפיע על גיבוש דעות ותפיסות שונות בתחומים אחרים, בכל מה שקשור למימוש זכויות צדק והוגנות". חלק מהסטודנטים טענו כי כבר בתהליך הלמידה הופך הסטודנט ל'סוכן שינוי'. סטודנטים כתבו: "סטודנט למשפטים יכול לחשוף וליידע את סביבתו במידע משפטי שימושי בחיי היום-יום שלא כל האנשים יודעים ובכך להביא לשינוי במידע ובתודעה לזכויות ולחובות האזרח במדינה", גם סטודנט למשפטים עוזר מהידע המועט שיש לו ומניסיונו האישי כאדם. החברה מעריכה גם סטודנטים ולעתים מתייעצת גם אתם מהידע שיש להם". סטודנט נוסף כתב: "גם סטודנט למשפטים יכול ליישם עקרונות צדק והגינות בחיים האישיים שלו". סטודנט נוסף ציין: "בהחלט ישנה התחלה של צורך שמשנתה לאט לאט. לא פעם הסטודנט משנה את קו העיסוק שבו הוא ירצה להתמחות... הסטודנט הוא מתעצב, ועדיין אין בכוחו כל כך לעצב". סטודנטים נוספים כתבו: "סטודנט מעצם היותו 'לא מחויב' עדיין לכללים נוקשים, דווקא כן יכול להיות סוכן שינוי", "הסטודנטים למשפטים אמורים להוביל את חברתם לצדק מוסרי יותר מאשר עורך דין שנכנס למקצוע, כי הם עדיין בשלב הלימוד ועדיין לא נכנסו לעולם הרמאות והשקר".

עם זאת, לצד אלו, היו גם שסברו כי אין קשר בין היותו של אדם סטודנט למשפטים להיותו 'סוכן שינוי'. אחת הסטודנטיות כתבה: "סטודנט למשפטים שהוא חסר ראייה חברתית / פוליטית לעולם לא יהיה סוכן שינוי". סטודנטית אחרת כתבה: "אני מאמינה שכל בן אדם שחי בחברה מרוכת פנים ורב תרבותית צריך לשאוף לתוצאות חברתיות הטובות ביותר במיוחד במדינה דמוקרטית... לא צריך להסכים אך צריך להקשיב וזה עצם השינוי".

נושא שעלה אצל נשאלים אשר הסתייגו מיכולתו של סטודנט למשפטים להיות 'סוכן שינוי' הוא מעמדו של הסטודנט בחברה. אחד הסטודנטים כתב: "לדעתי סטודנט אין לו עדיין את המעמד הראוי להיות סוכן שינוי ולו מתוך כך שרואים אותו כסטודנט, עדיין לא מקנה לו את 'הסמכות', 'הכוח' להיות סוכן כזה". סטודנטית אחרת טענה כי היציאה לעולם האמיתי משנה את דפוס החשיבה של הסטודנטים: "יכול להיות שאצל הסטודנטים דווקא כן אפשר לעודד רצון לשינוי ולקידום ערכים, אני סקפטית לגבי יציאתם לעולם האמיתי". סטודנט נוסף כתב: "כל עוד שהסטודנט נמצא בלימודים בפקולטה הוא מרגיש שבכוחו לשנות יותר מאשר כשהוא לחוץ בסביבת העבודה". סטודנטית נוספת ציינה: "אני מסכימה כי סטודנט הוא עדיין חומר גלם שלא יצא לתעשייה הכללית... כל זה מתנפץ כאשר יש מפגש בין המציאות לדעות הסטודנטיאליות".

3.3.2 התחומים שבהם מתבקש השינוי החברתי

התחומים שבהם היו הסטודנטים רוצים לחולל שינוי התחלקו לשלוש רמות התייחסות: (1) המשפחה והסביבה הקרובה; (2) הציבור בכללותו; (3) מוסדות השלטון המנהלי.

1. המשפחה והסביבה הקרובה – אחת הסטודנטיות כתבה: "הרחבת הידע המשפטי והאופקים שלי גרמו לי לחשוב על משפחתי, על מגוריהם ועל הדרך בה הם מתנהלים ואם אפשר לשפר

אותם". סטודנטית שגדלה וחיה בקיבוץ כתבה: "כן, אני חיה בחברה קיבוצית... אפילו חוק החוזים גרם לי להבין כמה דברים ניתן לתקן במערכת המנהלית של הקהילה שלי וכמה חוסר ידע פוגם באיכות החיים שלנו".

2. התרומה לציבור בכללותו באה לידי ביטוי ברצון לשנות את "התייחסות המשטרה לאזרחים", וכן "שינוי מבחינת היחס כלפי החלש / החולה / הנזקק בחברה. כלומר לאדם עם מוגבלויות פיזיות או רפואיות – הקניית זכויות ומתן ביטוי לשוני ביניהם". נושא נוסף שעלה בהקשר זה הוא עצם המודעות לקיומו של החוק. אחד הסטודנטים כתב: "בקהילה שבה אני חי יש בורות זועקת ליריעת החוק, ובמיוחד בכל עניין הקרקעות. אנשים קונים חלקות מאדם לפי יפויי כוח ועשרות שנים לא רושמים אותן, ואפילו לא רושמים הערות אזהרה. דבר זה יוצר הרבה בעיות שגורמות לסכסוכים פנימיים". סטודנט נוסף טען: "אני הגעתי לתובנה שבחברה כמו החברה שלי עדיף לעודד אנשים ללכת על-פי החוק השייך למוסדות ואפשר לשנותו, מאשר על-פי מנהגים שיש להם כוח עצום בחברה וקשה לשנותם, למרות שהם מנהגים מיושנים הנשענים על בעיות ומוסכמות ישנות שלא לוקחים בחשבון את ההתפתחות", וכן "הייתי רוצה ליצור יותר מודעות לחוק כמסביר את חיי החברה".

3. השלטון המנהלי – נושא זה עלה כאן וכן בהמשך – אחד הסטודנטים כתב: "כן, השחיתות ברשויות בעיקר. כל הקרוב לצלחת טומן ידו בה. הייתי רוצה לתפוס כמה מהם, זה יהיה לי ולסובבים אותי לעונג". סטודנטית נוספת כתבה: "סוג התנהלות מוניציפלית שחורגת מתחום המשפט המנהלי בצורה מזעזעת". סטודנט נוסף כתב: "לימודי משפטים בכלל מדברים על זכויות וחובות... אני כיום שוקל את החיים יותר במאזניים של חובות וזכויות, לכן בהרבה תחומים בחיים אם ביחס אל הרשות המקומית, המעסיק, האנשים היו לי השנה תביעות משפטיות רבות". יש לציין כי בשיח המשפטי קיימת ביקורת כנגד דרך החשיבה המשפטית המתמקדת בזכויותיו ובחובותיו של האדם.⁴⁹ אך חשיבה זו רווחת למדי לא רק בקרב סטודנטים, אלא גם בקרב חלקים רבים של הקהילה המשפטית.

3.4 תחומי הלימוד המשפיעים על היכולת לחולל שינוי חברתי

חלק מהסטודנטים תלו את יכולתם להוביל שינוי חברתי בידע הנקנה במהלך הלימודים. בעקבות זאת נשאלו הסטודנטים מהם סוגי הידע שעשויים לדעתם לסייע ביצירת שינויים חברתיים. וזיהינו התייחסות בתשובות הסטודנטים לכל האספקטים של לימודי המשפטים: (1) ידע תיאורטי רחב; (2) ידע דוקטרינרי ספציפי; (3) מיומנויות מעשיות.

1. ידע תיאורטי רחב – כמה סטודנטים טענו כי היכולת לחולל שינוי עוברת דרך קניית ידע תיאורטי רחב ומגוון: "כל הידע התיאורטי הנלמד עשוי לסייע בשינוי חברתי", "מכלול הידע התיאורטי מסייע לי לשינוי חברתי", "הידע הנרכש מגוון וכולל מגוון על מנת להביא לשינוי חברתי מאחר ויש נגיעה בכל תחום של החיים במציאות היום-יומית", "קורס לתקשורת, הרחבת ידע בנושאים חברתיים... בעיניי ככל שמתרחבת הדעת מקורסים חיצוניים... כך היכולת להבין ולשנות גדלה".

2. ידע דוקטרינרי ספציפי – סטודנטים אחדים ציינו כי נדרש ידע מעמיק במשפט המהותי, כגון "כל סעיף בחוק" וכן "קודם כול יריעת החוק, דבר שני איך להתמודד עם החוק ולפעול לפיו. כמו כן איך לעמוד על הזכות שלך בכל מיני תחומים". זכות זו עשויה להתפרש הן כעמידה על זכותו של הסטודנט עצמו והן כסיוע בעמידה על זכויותיהם של אנשים אחרים. סטודנטית נוספת כתבה: "הבנת החוקים והתיאוריות המשפטיות משליכה על נושאים רבים בחברה הערבית

ונותנת חוזק מיוחד. אני מרגישה שזה נותן לי ותורם לי להתמודד עם הפערים שקיימים בין המינים בחברה". סטודנטית אחרת כתבה: "ידיעת החוק... לפנות לחוק בפתרון בעיות ולא להסתמך על מנהגים מיושנים".

דגש מיוחד ניתן בדברי הסטודנטים ללימוד המשפט החוקתי והזכויות החוקתיות. סטודנטים כתבו כי ידע חשוב הוא "זכויות חוקתיות ומנהליות", "עתירות לבג"ץ וזכויות יסוד", "משפט חוקתי", "משפט חוקתי, זכויות אדם" ועוד. אחד הסטודנטים ציין: "משפט חוקתי יכול לסייע לשינוי חברתי, תוך הבנה של מהות המדינה כדמוקרטיה ויהודית", וכן "בעיקר סעיפי החוק והכרה בזכויות ובחובות האזרח במדינה". סטודנטית נוספת כתבה: "הוא חשוב לאיזה דברים כן ניתן לתבוע ואלו לא, כך הוא יכול לסייע לאנשים שבכלל לא מודעים לזכויותיהם ולהאיר בפניהם אפשרויות חדשות שאפילו לא חשבו עליהם בענייני צדק, מוסר וכלכלה".

תחומי ידע נוספים רלוונטיים שצוינו: "משפט פרטי, ידע בתחום דיני עונשין", "תחום המשפט המנהלי הוא דוגמה קלאסית" וכן "נוזיקין, חוזים, עונשין ומשפט פרטי. כולם נוגעים לחיי היום-יום, ומשפט חוקתי נותן מבט מתוך אזרחות עם מודעות ולדעתי כולם יכולים לעזור בשינוי החברתי".

3. מיומנויות מעשיות – תחום נוסף שהוזכר בדברי הסטודנטים הוא מיומנויות הקשורות לניהול משא ומתן: "כל הידע בנושא התנהגות במו"מ לחוזה או אפילו ישיבה בוועדות חברתיות... לשמוע ולהקשיב לצד השני, להבין למה מתכוון הצד השני, להבין שעמדות הצדדים הנוספים בשיחה, גם אם אינם נראים לי, צריך לכבד את דעתם". סטודנט נוסף ציין כי דרוש "פיתוח אמצעי תקשורת בין אישית וידע מקצועי לפתרון קונפליקטים בין אישיים או קהילתיים". מיומנויות נוספות שהוזכרו בהקשר זה הן "דרכי שינוי ופיתוח דרכי חשיבה", וכן "להיות אובייקטיביים, לנטרל את עצמך מהצדדים ולהתנהג כעובר אורח שנקרה בדרך וראה מקרה".

סטודנטים אחרים תלו את היכולת לחולל שינוי בדגש על עצם הכללתן של התנסויות מעשיות בתקופת הלימודים. אחת הסטודנטיות כתבה כי יש "לאפשר יותר התנדבות וייעוץ במקומות רלוונטיים שיכולים לחדד את העשייה בתחום", וכן "סטודנט אולי שמתנדב (גם אם זה למלגה) כן עושה שינוי ואני רואה את זה בשטח". סטודנטית נוספת כתבה: "אפשרי על-ידי התנדבות לעמותות המספקות חוות דעת משפטיות למעוטי יכולת. תלוי בפונקציה של כסף וזמן שלא לכולם יש".

4. דיון ומסקנות

בחחילת השאלון נשאלו הסטודנטים לגבי הסיבות שהביאו אותם לבחור בלימודי משפטים. השאלה נועדה לאתר את קבוצת הסטודנטים ששחזרו את הפנייה ללימודי המשפטים כאפיק פעולה לטובת האינטרס החברתי. הנחנו כי סטודנטים אלו מודעים מראש לתפקידו החברתי של המשפט. סברנו כי החשיפה להטרוגוניות הדמוגרפית, המסייעת בגיבוש 'אני מאמין' אישי לכל סטודנט, ולקוריקולום בעל דגש מעשי וערכי יניבו תשובה חיובית לשאלת המחקר. עוד הערכנו שניתן יהיה לזהות הבדלים במידת השפעת הלימודים על תפיסות העולם של התלמידים אשר ראו עצמם מראש כ'סוכני שינוי', לעומת אלו אשר לא נטו לכך מראש.

ניתוח תשובות התלמידים לשאלה אכן מגלה שתי קבוצות נפרדות: תלמידים אשר בחרו בלימודי המשפטים בשל תרומת המקצוע, בשל תחושת מחויבות חברתית ובשל תרומת המקצוע לחברה כולה, ותלמידים אשר בחרו בכך מסיבות אחרות. סיבות אלו כללו הגשמה של חלום אישי, תפיסתו

של המקצוע כיוקרתי ופרקטי, ומפגש מוקדם עם עולם המשפט שעורר רצון להתוודע לעולמה של מערכת המשפט.

דומה כי ממצאים אלו מלמדים כי בשלב המוקדם תופסים רוב הסטודנטים את בחירתם בלימודי המשפטים כבחירה ב'עיסוק', העשוי לקדם בעיקר את האינטרסים האישיים של הבוחרים בלימודים האלה. חשוב להדגיש כי תשובותיהם של הסטודנטים מייצגות את המצב הטרנס-לימודי. השאלה כוונה לתקופה שבה טרם נחשפו לתכנית הלימודים או לקהיליית בית הספר למשפטים. אולם שאלות אחרות, המתייחסות לתפיסותיהם בתקופת הלימודים, חושפות כי בהמשך לימודיהם מתארים הסטודנטים את תפיסת מקצוע המשפטים כפרופסיה.

השאלונים חולקו לתלמידים בשבוע האחרון של שנת הלימודים תשע"א. בשלב זה, הוותיקים שבהם כבר היו בסוף שנת הלימודים השלישית בבית הספר למשפטים במכללה האקדמית בצפת. אף תלמידי שנה א', הוותיקים פחות בקבוצת הנשאלים, סיימו כבר שנת לימודים אחת. כאשר נשאלו התלמידים מפורשות בנוגע לתפקיד החברתי של המשפט, הם כבר היו מסוגלים להתייחס בתשובותיהם לידע ולחוויות אשר צברו במשך שנת לימודים אחת לפחות. לאור אופיו הדמוגרפי הייחודי של המוסד, הנחנו כי גם תלמידים אשר לא היו מודעים מלכתחילה להיבטים הערכיים של התרבות המשפטית, ייחשפו אליהם במהלך לימודיהם המשותפים, ואירועים שונים המתרחשים בחברה הישראלית יהיו זרז מרכזי לדיונים המתנהלים בעת הלימודים.

כפי שהנחנו, בתשובות לשאלות על אודות היבטים חברתיים של המשפט כבר ניתן היה למצוא התייחסויות למושגים ערכיים כגון מוסר וצדק. זאת ועוד, מצאנו התייחסויות המעידות על התמודדות לא פשוטה עם הבנת המשמעויות של מושגים אלו נוכח מציאות החיים האישיים והמקצועיים. נשאלים רבים תיארו בתשובותיהם תהליך התפכחות מתסכל, אשר עימת את תפיסת עולמם עם העיסוק המשפטי. התסכול שהובע בנוגע ליכולתו של המשפט לקדם מוסר וצדק בחברה מעיד, בעינינו, על פער בתכנית הלימודים בין החינוך הערכי שמעניק בית הספר למשפטים בצפת לבין החינוך הדוקטרינרי והקניית המיומנויות המעשיות להקטנת פערים אלו שבקוריקולום.

תיאור תכנית הלימודים מאפשר להסביר את תחושות התסכול אשר זיהינו בקרב נשאלים רבים. מדובר בתחושות המעידות על הבנת חשיבותם של ערכים חברתיים, ולמולם חוסר אונים נוכח מיעוט הכלים שבידי המשפטן לשם יישומם. ניתן להסביר פער זה במבנה של תכנית הלימודים, אשר מעלה אל המודעות את ההיבטים הערכיים של המשפט בשלבים הראשונים של הלימודים, אך חושף את התלמידים לכלים האפשריים ליישומם בפועל רק בשלבים המאוחרים של לימודיהם. אנו סבורים כי ניתן לצמצם את הפער ועמו את תחושות התסכול באמצעות אימוץ קריאתו של אלבשן⁵⁰ לכלול התייחסות להיבטים החברתיים של המשפט במסגרת כלל השיעורים הדוקטרינריים, כגון דיני חוזים (זכויות צרכנים), דיני קניין (דיור ציבורי), וכיוצ"ב.

ניתן להניח כי הסטודנטים מצפים לתהליך של הקניית ידע, אך לא לתהליך של ערעור על מוסכמות ועל תוכנות חיים מקובלות. זאת בשונה מתהליך ההוראה המתבצע בפועל, שבו אכן תהליך הוראה בעל משמעות מערער תפיסות יסוד מקובלות ומוביל לתחושות של תסכול ואי-נוחות. גיוס תחושות אלו אצל הסטודנטים לצורך הנעה לשינוי חברתי כרוך בהשלמת התהליך הפדגוגי, שבמסגרתו נסקרים מנגנונים המאפשרים זאת, דבר, שככל הנראה, חסר כיום. דומה כי עצם קיומן של תחושות אלו מעיד על הרלוונטיות של תהליך ההוראה לסטודנטים, ויש לדון בנפרד בהמשך תהליך ההוראה לאור מטרותיו של בית הספר.

נקודה נוספת שעולה מן הממצאים היא חשיבותה של הקניית הידע והמיומנויות בתחום המשפטים. בתחילת דברינו ציינו את תופעת המישפוט. מניתוח תשובות הנשאלים, דומה כי הסטודנטים

המשתתפים במחקר זה אכן מודעים לכוחו של הידע המשפטי ככזה המסוגל לעצב מציאות חברתית שונה במעגלים של משפחה, קהילה וכן במעגלים רחוקים יותר. האפשרות העומדת לפתחם של הסטודנט והסטודנטית להפוך ל'סוכני שינוי' בחברה קשורה, לדידם של רוב הסטודנטים, בהשלמתו של תהליך רכישת הידע, ולדעת חלקם גם בתודעה פוליטית-חברתית השואפת ליצור שינויים בחברה. יש לציין כי בתשובותיהם ראו רוב הסטודנטים בעורך הדין 'סוכן שינוי' מובהק, אך ציינו כי ברוב המקרים השינויים שמוביל עורך הדין תלויים בתשלום הניתן לו. ככל הנראה נתפס המשפט החברתי כתחום שאינו מכניס פרנסה רבה לעוסקים בו, ולכן מתייחסים אליו משתתפי המחקר כאל עיסוק המתאים רק למי שאינו מוטרד מקשיי פרנסה. מכך אנו מסיקים כי תפיסתם לגבי עורך הדין, כמו גם לגבי עצמם, היא שלמקצוע המשפטים יש אכן פוטנציאל מובהק לשמש 'סוכן שינוי', אך הדרך למימושו עוד רחוקה, הן כסטודנטים והן כעורכי דין בעתיד. השפעתה של קבוצת הלומדים ההטרונגית על הממצאים באה לידי ביטוי בכמה ממדים. בין הסיבות לבחירה בלימודי המשפטים ציינו הסטודנטים לימודים אקדמיים קורמים, עבודה בתחום הפלילי, עבודה עם נוער בסיכון וכו'. הסטודנטים ביטאו את צורכיהן של הקהילות השונות שמהן הם באים בכמה היגדים. הסטודנטים מעוניינים ליידע את קהילת האם בידע משפטי רלוונטי, וכן למנוע באמצעות ידע זה סכסוכים עתידיים. סטודנטים נוספים הביעו תקווה לתיקון עולות הקיימות בחברה שממנה הם מגיעים. מחקר זה התמקד בתפיסתו של הסטודנט כ'סוכן שינוי חברתי'. דומה כי ניתן לבחון בנפרד את השאלה האם לימודי המשפטים השפיעו גם על תפיסות ערכיות אחרות בחייהם של הסטודנטים.

ניתן לומר בשלב זה של המחקר כי הסטודנטים מזהים לעתים צרכים קהילתיים, אשר עשויים להתמלא על-ידי שימוש בידע משפטי. הסטודנטים רואים בלימודי המשפטים הזדמנות לסייע לקהילת האם שלהם בתחומים אלו. עם זאת חשוב לציין כי במחקר ראשוני זה לא ניתן לבנות על סמך ממצאים אלו פרשנות הקושרת זיהוי צרכים זה דווקא לאוכלוסייה זו או אחרת.⁵¹

סיכום

מחקר זה, כממשיך דרכם של מחקרים נוספים הבוחנים את השפעת לימודי המשפטים על עיצוב תפיסת עולמם של משפטני העתיד, מציג תמונה מורכבת. מחד גיסא, התלמידים מגלים במהלך לימודיהם את כוחו של עורך הדין לחולל שינויים חברתיים. מאידך גיסא, מתעורר אצלם במהלך הלימודים תסכול רב הנובע מהפער בין הבנת הצרכים החברתיים לבין הכלים המוענקים להם לכך במסגרת החינוך המשפטי. עוד עולה ממחקר זה כי תכנית הלימוד בבית הספר למשפטים, כמו גם האינטראקציות בין התלמידים לבין עצמם, מהווים גורם משפיע על תפיסותיהם הערכיות של הסטודנטים. אנו מבקשים לסמן במאמר זה צעד ראשון בפענוח הקשר בין האקדמיה, החברה והפרופסיה המשפטית בשדה מחקר חדש וייחודי. בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת, כמוסד ציבורי לחינוך משפטי בפריפריה הגיאוגרפית והדמוגרפית, מזמן אפשרויות רבות לחקירתו של קשר זה. תחילתו של חקר זה מצביע על כיוונים אפשריים נוספים להמשך ניתוח: ההבדלים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסיית המיעוטים; השוואה בין השנתונים השונים; השפעתם של קורסים ספציפיים על התפיסות הערכיות של התלמידים; מקומו של סגל ההוראה עצמו בעיצוב תפיסת עולמו של הסטודנט; השוואת תפיסותיהם של בני שנתון מסוים בבית הספר למשפטים בצפת אל מול שנתון מקביל לו בפקולטה אחרת למשפטים; השוואת הנתונים ממחקר זה לנתונים ממחקר דומה שיערך בקרב קבוצה הומוגנית יותר, ועוד.

הערות

- 1 המועצה להשכלה גבוהה העשירית קובץ החלטות עקרוניות: 2002-2007 (מרץ 2007).
- 2 אמנון כרמי "חזון בית הספר" www.zefat.ac.il/?CategoryID=257&ArticleID=280.
- 3 בני המיעוט הערבי הם כשליש מתלמידי בית הספר, נתון אשר אין לו אח ורע בחינוך המשפטי בישראל.
- 4 בשל קשיי התעסוקה בפריפריה, כמחצית מתלמידי בית הספר הם בעלי תארים אקדמיים וניסיון תעסוקתי קודם, המבקשים להסב את עתידם המקצועי למסלול אשר הם מאמינים כי יניב להם יותר תעסוקה ופרנסה. מוטיבציה זו ללימוד המקצוע עולה גם מממצאי המחקר.
- 5 בממוצע 50 תלמידים בשנת לימוד.
- 6 יובל אלבשן "על נפקדות הצדק החברתי בחינוך המשפטי בישראל" עלי משפט ג 7 (2003).
- 7 יובל אלבשן זרים במשפט - נגישות לצדק בישראל 94 (2005); נטע זיו "עריכת דין בעידן גלובלי: מה צופן העתיד לעורכי דין" המשפט טו(1) 9, 24 (2009).
- 8 בתרבויות שונות קיים דגש שונה בנוגע לתפקיד המשפט בחברה. בעוד שבמשטרים טוטליטריים תפקידו העיקרי של המשפט הוא לכפות את רצון השליט ולהעניש את הסוררים, במשטרים דמוקרטיים הוא מתמקד לרוב בשמירה על הסדר הציבורי באמצעות הסדרת דרכי יישוב הסכסוכים בין הפרטים בחברה. ראו אהרון ברק "שיטת המשפט בישראל - מסורתה ותרבותה" הפרקליט מ(2) 197-217 (התשנ"ב). חשוב להדגיש כי גם במדינה דמוקרטית עולה שאלת סיווג תחומי המשפט הפרטי והציבורי ותכליותיו, וראו גם משה כהן-אליה "החירות והשוויון בראי החוק לאיסור הפליה במוצרים ובשירותים" עלי משפט ג 28-35 (התשס"ג).
- 9 עומר שפירא תורת המשפט: פרקי מבוא 25 (2007).
- 10 זיו, לעיל ה"ש 7, בעמ' 19; נטע זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" עיוני משפט כה(2) 385, 388 (2001) (להלן: זיו "חינוך משפטי").
- 11 מוחמד ס' ותד "התנהגות שאינה הולמת את המקצוע: חלותן של מגבלות אתיות על התנהגותו המקצועית של עורך-דין מחוץ למסגרת עבודתו" בדלתיים פתוחות 44 (נובמבר-דצמבר, 2011).
- 12 נטע זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" מעשי משפט א 19, 20 (2008).
- 13 שם, בעמ' 21.
- 14 שם, בעמ' 19.
- 15 שם, בעמ' 24.
- 16 ANTHONY T. KRONMAN, THE LOST LAWYER: FAILING IDEALS OF THE LEGAL PROFESSION 1 (1995); זיו, לעיל ה"ש 7, מצביעה בעמ' 11 על הפער בין טענות לשכת עורכי הדין כי המקצוע מוצף, לבין העובדה כי כ-15,000 איש נרשמים מדי שנה ללימודי משפטים בישראל.
- 17 מתוך אתר הכנסת: בישראל כ-20 מחברי הכנסת הנוכחית הם בוגרי לימודי משפטים www.knesset.gov.il/main/heb/home.asp (כניסה אחרונה: 31.1.2012). רבים מנשיאי ארצות הברית ומוכילי השינויים החברתיים המשמעותיים בה השתייכו לקהילייה המשפטית: מאברהם לינקולן ועד ביל קלינטון וברק אובאמה. גם באנגליה, כ-20% מחברי הפרלמנט הם בעלי השכלה משפטית. כך לפי עלי זלצברגר "קשר המשפטנים הישראלי: על לשכת עורכי הדין בישראל ובעלי בריתה" משפטים לב(1) 43, 53 (התשס"ב). ללמידת הייצוג של הפרופסיה המשפטית בפרלמנטים שונים ותמורות שחלו בה ראו גם: Phillip S. C. Lewis, Comparison and Change in the Study of legal Professions, in: LAWYERS IN SOCIETY: COMPARATIVE THEORIES 27-79 (Richard L. Abel and Phillip S. C. Lewis eds., 2005).
- 18 סטיבן וויזנר, "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני משפט כה(2) 369 (2001); KRONMAN, לעיל ה"ש 16, בעמ' 4.
- 19 וויזנר, לעיל ה"ש 18, בעמ' 379.

- 20 לחשש מפגיעה בעצמאות המחקר האקדמי, ראו זיו "חינוך משפטי", לעיל ה"ש 10, בעמ' 404; ולתפיסת המשפט כסט של כלים אובייקטיביים נטולי משמעות ערכית, ראו את תיאור משנתו של כריסטופר קולומבוס לנגדל, דיקן בית הספר למשפטים של הרווארד בראשית המאה ה-20, במאמרו של וויזנר, לעיל ה"ש 18, בעמ' 371. רבים מתריעים מפני הנחלת ערכים לתלמידי האקדמיה המשפטית.
- 21 חשוב להדגיש כי קיימת חשיבות רבה גם להנחלת נורמות וערכים משפטיים לכלל האוכלוסייה, ככסיס לכל רצון להסדרה משפטית. ראו, למשל, עמוס ישראל-פליסהואר "ביקורת חרדית על ריבונות, אינדיבידואליזם ומושג זכויות האדם: הגות לאומית ובין-לאומית דתית של הרב ד"ר יצחק ברויאר" המשפט טו(2) 607, 641 (התשע"א).
- 22 זיו "חינוך משפטי", לעיל ה"ש 10, בעמ' 388.
- 23 שם, בעמ' 395.
- 24 וויזנר, לעיל ה"ש 18, בעמ' 379.
- 25 שם, בעמ' 370.
- 26 זיו "חינוך משפטי", לעיל ה"ש 10, בעמ' 405.
- 27 Richard L. Abel, Choosing, Nurturing, Training and Placing Public Interest Law Students, 70 *FORDHAM L. REV.* 1563, 1564 (2002).
- 28 סעיף 25א לחוק לשכת עורכי הדין, התשכ"א-1961.
- 29 ROBERT MACCRATE, LEGAL EDUCATION AND THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT – AN EDUCATIONAL CONTINUUM: REPORT OF THE TASK FORCE ON LAW SCHOOLS AND THE PROFESSION: NARROWING THE GAP (1992).
- 30 שם, בעמ' 140.
- 31 Kennon M. Sheldon and Lawrence S. Kreiger, Does Legal Education have Undermining Effects on Law Students? Evaluating Changes in Motivation, Values and Well-Being, 22 *BEHAV. SCI. & LAW* 261 (2004).
- ROBERT V. STOVER, MAKING IT AND BREAKING IT – THE FATE OF PUBLIC INTEREST COMMITMENT DURING LAW SCHOOL (1989).
- Howard S. Erlanger & Douglas A. Klegon, Socialization Effects of Professional School: The Law School Experience and Student Orientations to Public Interest Concerns, 13 *LAW & SOC. REV.* 11 (1996).
- J. D. Drodody and C. Scott Peters, The Effect of Law School on Political Attitudes: Some Evidence from the Class of 2000, 53 *J. LEGAL ED.* 33-47 (2003).
- 32 שם, Drodody & Peters; שם, Erlanger & Klegon.
- 33 STOVER, לעיל ה"ש 31; Sheldon & Kreiger, לעיל ה"ש 31.
- 34 אשר שקדי מילים המנסות לגעת 16 (2003).
- 35 נעמה צבר-בן יהושע המחקר האיכותני בהוראה ובלמידה 19 (1999).
- 36 שם, בעמ' 16.
- 37 נוסח השאלון מצורף כנספח א' בגרסתו הדיגיטלית של מאמר זה.
- 38 יעל איילון ונעמה צבר-בן יהושע "תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשרה" ניתוח נתונים במחקר האיכותני 359, 365 (לאה קסן ומיכל קרומר-נבו עורכות, 2010).
- 39 עמיה ליבליך, רבקה תובל-משיח ותמר זילבר "בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה" ניתוח נתונים במחקר האיכותני 21, 28 (לאה קסן ומיכל קרומר-נבו עורכות, 2010).
- 40 דן גבתון "תאוריה המעוגנת בשרה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני מסורות וזרמים במחקר האיכותני 195, 195 (נעמה צבר-בן יהושע עורכת, 2001).

- 41 סראב אבו רביעה-קווידר "סובייקטיביות במחקר נרטיבי: המקרה של מחקר פמיניסטי-ילידי" מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות 155 (רבקה תובל-משיח וגבריאלה ספקטור-מרזל עורכות, 2010).
- 42 איילון וצבר-בן יהושע, לעיל ה"ש 38, בעמ' 376.
- 43 הטבלה מצורפת כנספח ב' לגרסתו הדיגיטלית של מאמר זה.
- 44 לאה קסן ומיכל קרומר-נבו ניתוח נתונים במחקר האיכותני 1 (לאה קסן ומיכל קרומר-נבו עורכות, 2010).
- 45 שם, בעמ' 375.
- 46 המוצגים במלואם כאמור כנספח ב'.
- 47 במחקר עלו גם ממצאים משמעותיים לגבי תפיסותיהן של אוכלוסיות המיעוטים במדינת ישראל (מוסלמים, נוצרים ודרוזים) את תפקיד לימודי המשפטים בעולמם החברתי. על כך עמדנו במאמר אחר. ראו ירון זילברשטיין ויעל עפרון "לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוז-מגזרי: המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת" המשפט יט 333 (2014).
- 48 לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נכון ליוני 2010, רק כ-44% מתושבי מחוז הצפון הם יהודים. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מפקד האוכלוסין 2008/ www.cbs.gov.il/www/mifkad/mifkad_2008/profiles/rep_h_200000.pdf; בסוף שנת 2011 חיו במחוז הצפון כ-37% מהמוסלמים בישראל – מקום ריכוזה הגדול ביותר של האוכלוסייה המוסלמית בישראל. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "הודעה לעיתונות: האוכלוסיה המוסלמית בישראל – נתונים לרגל חג הקורבן" www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201211289; נכון לסוף שנת 2010 כ-81% מהאוכלוסייה הדרוזית בישראל התגוררה במחוז הצפון. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "הודעה לעיתונות: האוכלוסיה הדרוזית בישראל – לקט נתונים לרגל חג הנביא שועיב" www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201211102; נכון לסוף שנת 2011 כ-71% מהנוצרים הערבים בישראל התגוררו במחוז הצפון. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "הודעה לעיתונות: הנוצרים בישראל לרגל חג המולד 25.12.2012" www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=20121134; כמו כן, נכון לשנת הלימודים תשע"ג, 38% מתלמידי בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת היו ערבים (הקבצים התומכים בנתון זה הם חלק מתיעוד פרטי התלמידים הרשומים ללימודים במכללה האקדמית צפת, ומצויים בידי הכותבים).
- 49 ראו למשל ד' ברק-ארוז "האשה הסבירה" פלילים ו 115 (התשנ"ח); ראו גם MARY ANN GLENDON, RIGHTS TALK: THE IMPOVERISHMENT OF POLITICAL DISCOURSE (1991). בהקדמה לספרה (עמ' xi) טוענת גלנרדון ששיח של זכויות-חובות מגביל את הדיאלוג הנדרש לכינון חברה ליברלית ומעלים את השיח על מחיריהן של חובות וזכויות אלו. אלבשן, לעיל ה"ש 6.
- 51 נושא זה נבדק במחקר המשך, אשר עסק בסטודנטים למשפטים בני קבוצות של מיעוטים בחברה הישראלית. ראו זילברשטיין ועפרון, לעיל ה"ש 47.

